

πριν αναλάβουν δράση οι άνδρες της Χωροφυλακής μαζί με τους άλλους

1. *Ελευθερία*, 20 Οκτωβρίου 1945.

ένοπλους συνεργάτες των γερμανικών Αρχών Κατοχής στους δρόμους της Αθήνας και του Πειραιά. Τον είχαν εγκαινιάσει οι Έλληνες στρατηγοί που συγκρότησαν την πρώτη κυβέρνηση συνεργασίας και η στρατιά επιχειρηματιών και διάφορων τυχοδιωκτών που έσπευσαν να αναλάβουν εργασία για λογαριασμό των Αρχών Κατοχής. Στην κρίσιμη περίοδο της προσαρμογής κατακτητών και κατακτημένων στα νέα δεδομένα, οι αξιωματούχοι της κυβέρνησης του Γεωργίου Τσολάκογλου με δηλώσεις τους στις εφημερίδες, με διαταγές και εγκυκλίους προς τους υπαλλήλους του κρατικού μηχανισμού, με νομοθετικά διατάγματα και άλλους τρόπους νομιμοποίησαν και εδραίωσαν τη συνεργασία, συμβάλλοντας στη σταδιακή εξοικείωση της ελληνικής κοινωνίας με αυτή. Παράλληλα, έμποροι, βιομήχανοι, εφοπλιστές, εργολάβοι, πολιτικοί μηχανικοί και άλλοι, μέσα από την ανάληψη εργασίας για τον ξένο κατακτητή, έδωσαν στην οικονομική συνεργασία την εικόνα μιας κανονικότητας υπό τις δύσκολες συνθήκες του πολέμου. Από τις πρώτες ημέρες της Κατοχής, όλοι οι παραπάνω και πολλοί άλλοι, παρουσίαζαν τη συνεργασία ως μονόδρομο.

Η συνεργασία με τον κατακτητή δεν θα μπορούσε να υλοποιηθεί χωρίς την ενεργή συμμετοχή μεγάλου τμήματος του κρατικού μηχανισμού. Δίνοντας τον τόνο της συνεργασίας, οι τρεις ελληνικές κατοχικές κυβερνήσεις του Γεωργίου Τσολάκογλου, του Κωνσταντίνου Λογοθετόπουλου και του Ιωάννη Ράλλη, αποτέλεσαν την κορυφή του παγόβουνου της κρατικής συνεργασίας με τον κατακτητή. Σώματα ασφαλείας, νομάρχες, δήμαρχοι, γενικοί διευθυντές και στελέχη υπουργείων, διευθυντές κρατικών υπηρεσιών, δικαστικοί, ιερείς, συνδικαλιστές, πανεπιστημιακοί και άλλοι πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους οικειοθελώς ή αναγκαστικά στον κατακτητή. Η πολιτική-διοικητική συνεργασία επέτρεψε στις Αρχές Κατοχής να χρησιμοποιήσουν τον κρατικό μηχανισμό για να διοικήσουν την κατεχόμενη Ελλάδα. Το επίσημο αφήγημα, το οποίο κάνει λόγο για μικρή μειοψηφία Ελλήνων που συνεργάστηκαν με τον κατακτητή, δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.

Πολύ σύντομα, μόλις έξι μήνες μετά την επιβολή της Κατοχής, το ξέσπασμα του φονικού λιμού έφερε την εντυπωσιακή επέκταση του φαινομένου της συνεργασίας. Ήταν το γεγονός που έδειξε με τον πλέον τραγικό τρόπο ότι η ελληνική κοινωνία δεν θα αντιμετώπιζε ενωμένη τη μεγαλύτερη πρόκληση στη νεότερη ιστορία της. Σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής, αλλά κυρίως τους μήνες του λιμού, η μαύρη αγορά λειτούργησε ως βασικό πεδίο συνεργασίας με τον κατακτητή και παράλληλα ως ένας από τους κύριους μηχανισμούς βίαιης και ακραίας ανακατανομής του πλούτου. Η συνεργασία εξασφάλιζε την είσοδο στα μεγάλα δίκτυα της μαύρης αγοράς, τα οποία ελέγχονταν από τους κατακτητές, και βέβαια την απόκτηση μέρους από τα τεράστια κέρδη της. Όταν η τρομοκρατία της πείνας ανάγκασε Αθηναίους και Πειραιώτες να πουλήσουν περίπου

58.000 ακίνητα² για να αποκτήσουν τα χρηματικά ποσά που θα τους επέτρεπαν να αγοράσουν τρόφιμα και άλλα είδη πρώτης ανάγκης στις υπέρογκες τιμές της μαύρης αγοράς, αυτοί που είχαν κεφάλαια για να τα αγοράσουν ήταν κυρίως οι επιχειρηματίες που εργάζονταν για λογαριασμό των Αρχών Κατοχής και όσοι είχαν αποκτήσει πλούτο από την εμπλοκή τους στη μαύρη αγορά.³ Πολλοί από αυτούς τους επιχειρηματίες πρωτοστάτησαν στην οικονομική ζωή της χώρας μετά τον πόλεμο.

Η συνεργασία με τον κατακτητή διέσπασε από πολύ νωρίς τη συνοχή της ελληνικής κοινωνίας, εξασθενώντας τις αντιστάσεις της απέναντι στη στρατιωτική κατοχή. Τα πλήγματα από τον ξένο κατακτητή ήταν κάτι το αναμενόμενο και δικαιολογημένο στις συνειδήσεις των κατακτημένων. Όμως τα πλήγματα από «ελληνικά χέρια» δεν μπορούσαν να δικαιολογηθούν ηθικά, κοινωνικά και εθνικά. Η συνεργασία με τον κατακτητή είχε δημιουργήσει ένα τεράστιο τραύμα στην ελληνική κοινωνία, πολύ πριν δημιουργηθούν τα Τάγματα Ασφαλείας. Ο δικηγόρος παρ' Αρείω Πάγω Τάσσος Μωρίκης έγραφε στο κατοχικό του ημερολόγιο για ένα βρόγχο χειρότερο από αυτόν του κατακτητή:

Είναι αναμφισβήτητον ότι ο βρόγχος της σκλαβιάς μάς έχει πλήξει την ψυχή και μας έχει στερήσει από όλα μας τα αγαθά. Δεν είναι μόνος αυτός, είναι και ένας άλλος που μας σφίγγει νύχτα-μέρα, κάθε στιγμή, πιο άπωνα και πιο σκληρά, γιατί είναι βρόγχος από αδέρφια, από Έλληνες μαυραγορίτες. Αν έλειπε αυτός ο βρόγχος, αν όλοι οι σκλάβοι Έλληνες είχαν αίσθημα αλληλεγγύης, [...] ίχνη αυτοθυσίας και αγάπης διά τον πλησίον, τότε η ζωή μας θα ήτανε μια φορά πικρή και μια φαρμακωμένη. Αυτός ο βρόγχος μας μαυρίζει την ψυχή, μας κόβει το φαΐ και τον ύπνο, [...] αυτός μας στέλνει στον τάφο, γδυτούς κι αδιάβαστους.⁴

Η συνεργασία με τον κατακτητή δίχασε την ελληνική κοινωνία πολύ πριν εμφανιστεί ο αντιθετικός της πόλος με την ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος. Όταν ο Γεώργιος Τσολάκογλου υπέγραφε τα πρώτα νομοθετικά διατάγματα προς ικανοποίηση των γερμανικών και ιταλικών Αρχών Κατοχής, Έλληνες δημοσιογράφοι έγραφαν τα πρώτα τους άρθρα υμνώντας τη ναζιστική Γερμανία και τη φασιστική Ιταλία και ελληνικές βιομηχανίες αναλάμβαναν συμβόλαια για λογαριασμό των Αρχών Κατοχής, οι ελληνικές

2. Πανελλήνιος Ομοσπονδία Πωλησάντων Ακίνητα επί Κατοχής, *Υπόμνημα. Περί ακυρώσεως των αγοραπωλησιών ακινήτων επί Κατοχής*, Αθήνα, Αύγουστος 1946, σ. 16 και 39.

3. *Οικονομικός Ταχυδρόμος και Οικονομολόγος Αθηνών*, 1941-1944.

4. Τάσσος Μωρίκης, *Σκλαβωμένη ζωή, 1941-1944. Ημερολόγιον πρόσφυγος*, Αθήνα, αυτοέκδοση, 1948, τόμος Α', σ. 43.

αντιστασιακές οργανώσεις δεν είχαν καν ιδρυθεί. Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετώπισε το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα ήταν αυτό της ανατροπής του κλίματος της συνεργασίας με τον κατακτητή, που κυριαρχούσε στην ελληνική κοινωνία τα δύο πρώτα χρόνια της Κατοχής. Μπορεί σε εμάς να έχει φτάσει η εικόνα ενός μαζικού παλλαϊκού αντιστασιακού κινήματος, όμως μέχρι τα μέσα του 1943, αυτοί που εμπλέκονταν στα δίκτυα συνεργασίας με τον κατακτητή ήταν περισσότεροι από όσες και όσους είχαν ενταχθεί στο ελληνικό αντιστασιακό κίνημα.

Τον τελευταίο χρόνο της Κατοχής, η Ελλάδα έγινε τμήμα του πανευρωπαϊκού αντικομμουνιστικού αγώνα της ναζιστικής Γερμανίας, με την κυβέρνηση του Ιωάννη Ράλλη να αναλαμβάνει την αιματηρή καταστολή του ΕΑΜ επικαλούμενη τον κίνδυνο ανατροπής του κοινωνικού καθεστώσ. Για να το πετύχει αυτό, συγκρότησε ένα ευρύ ένοπλο μέτωπο το οποίο τέθηκε κάτω από τη διοίκηση των γερμανικών Αρχών Κατοχής. Από κοινού με τις γερμανικές δυνάμεις ασφαλείας και εκτελώντας διαταγές των αξιωματικών τους, έδρασε ο «μικρός γαλαξίας» της ελληνικής ένοπλης συνεργασίας:

- η Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή και ιδιαίτερα οι υπηρεσίες της Γενικής και Ειδικής Ασφάλειας,
- η Αστυνομία Πόλεων και κυρίως το Μηχανοκίνητο Τμήμα, γνωστό ως «Μπουραντάδες», από τον επικεφαλής Νικόλαο Μπουραντά,
- τα Ευζωνικά Τάγματα Ασφαλείας Αθηνών,
- οι τοπικές Ομάδες Ασφαλείας, που συγκροτήθηκαν από αξιωματικούς του στρατού και των Σωμάτων Ασφαλείας σε δήμους της Αθήνας και του Πειραιά και στα χωριά της Αττικής,
- άτομα που ανήκαν στις μη εαμικές αντιστασιακές οργανώσεις, όπως ο ΕΔΕΣ της Αθήνας, και σε αντικομμουνιστικές οργανώσεις, όπως η οργάνωση Χ, τα οποία εντάχθηκαν στις ελληνικές δυνάμεις ασφαλείας και πολέμησαν κατά του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ,
- τα «ελληνικά Ες Ες», δηλαδή οι άνδρες ελληνικών εθνικοσοσιαλιστικών, αντικομμουνιστικών και αντισημιτικών οργανώσεων, όπως η Ένωση Φίλων Χίτλερ, η οργάνωση Μπουντ (Σύνδεσμος), η Εθνική Σοσιαλιστική Πατριωτική Οργάνωση (ΕΣΠΟ), η Οργάνωση Εθνικών Δυνάμεων Ελλάδος (ΟΕΔΕ) ή η Εθνική Ένωση «Η Ελλάς» (ΕΕΕ) περισσότερο γνωστή ως Τρία Ύψιλον και
- οι Έλληνες που εντάχθηκαν στις γερμανικές υπηρεσίες ασφαλείας, αστυνομίας και κατασκοπείας, όπως η Μυστική Στρατιωτική Αστυνομία της Βέρμαχτ (Geheime Feldpolizei, GFP), η Υπηρεσία Ασφαλείας των Ες Ες (Sicherheitsdienst, SD), η Υπηρεσία Αστυνομίας Ασφαλείας των Ες Ες (Sicherheitspolizei, Sipo) ή η υπηρεσία κατασκοπείας Dienststelle 3000.

Η έννοια της «ελληνικής κατοχής» είναι χρήσιμη γιατί μας δείχνει τα πολιτικά θεμέλια πάνω στα οποία δομήθηκε η σχέση συνεργασίας κατακτητή και κατακτημένου και ότι αυτή η σχέση δεν ήταν μονοσήμαντη. Δεν εκμεταλλεύτηκαν μόνο οι κατακτητές τους συνεργάτες τους για να επιβάλουν τις πολιτικές τους και να κάνουν την κατοχή αποδοτική. Εκμεταλλεύτηκαν και οι συνεργάτες τους κατακτητές για να αντιμετωπίσουν τους πολιτικούς τους αντιπάλους. Στο πλαίσιο της αμοιβαία επωφελούς σχέσης αναπτύχθηκε η ένοπλη συνεργασία με τον κατακτητή, η οποία έλαβε τη μορφή ενός άτυπου ελληνικού στρατού κατοχής, εξοπλισμένου από τις γερμανικές Αρχές και κάτω από τη διοίκησή τους. Η κοινή πολιτική ατζέντα κατακτητή και συνεργατών, ο κοινός πολιτικός αντίπαλος ήταν ο βασικός λόγος για τον οποίο όσοι απάρτιζαν την «ελληνική κατοχή» υλοποίησαν πολύ περισσότερα από αυτά που θα απαιτούσε μια συμβατική σχέση συνεργασίας. Η «ελληνική κατοχή» ήταν κάτι περισσότερο από την ένοπλη συνεργασία με τον κατακτητή. Αφορούσε την εξόντωση του εσωτερικού πολιτικού αντιπάλου με την κάλυψη που πρόσφερε η παρουσία του ξένου στρατιωτικού κατακτητή.

Η μελέτη των ένοπλων επιχειρήσεων (μπλόκα, μάχες, έρευνες κ.ά.) για την «αποκατάσταση της τάξης» σε Αθήνα και Πειραιά δείχνει ότι η βία που ασκήθηκε κατά τη διάρκειά τους προήλθε κυρίως από τις παραπάνω ελληνικές και όχι από τις γερμανικές δυνάμεις ασφαλείας. Αυτή η εικόνα αποτυπώθηκε και στις απώλειες του τελευταίου χρόνου της Κατοχής, τότε που σημειώθηκε το 90% των βίαιων θανάτων ολόκληρης της κατοχικής περιόδου. Από τους τουλάχιστον 3.192 κατοίκους του νομού Αττικής που έχασαν τη ζωή τους από τη δράση των Αρχών Κατοχής και των Ελλήνων συνεργατών τους, περισσότεροι από τους μισούς, τουλάχιστον 1.685 άτομα, υπήρξαν θύματα των ελληνικών δυνάμεων ασφαλείας, όπως θα δούμε αναλυτικά στο πρώτο κεφάλαιο.

Ο υπερβολικός ζήλος που έδειξαν οι ελληνικές κυβερνήσεις συνεργασίας στην καταπολέμηση του ελληνικού αντιστασιακού κινήματος για λογαριασμό του κατακτητή αποτυπώθηκε κυρίως στην τακτική της συστηματικής παράδοσης Ελλήνων κομμουνιστών πολιτικών κρατουμένων από τις ελληνικές στις γερμανικές Αρχές προς εκτέλεση, σε αντίποινα για αντιστασιακές ενέργειες του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Όπως θα γίνει αντιληπτό στην παρούσα μελέτη, η ελληνική κυβέρνηση συνεργασίας και τα ελληνικά Σώματα Ασφαλείας δεν ήταν αναγκασμένα να παραδώσουν εκατοντάδες κομμουνιστές πολιτικούς κρατούμενους στους Γερμανούς προς εκτέλεση. Αντίθετα, συναίνεσαν και σε πολλές περιπτώσεις παρέδωσαν με δική τους πρωτοβουλία τους πολιτικούς τους αντιπάλους στους κατακτητές, ενώ σε μερικές άλλες περιπτώσεις ανέλαβαν τα ίδια την εκτέλεση των Ελλήνων κομμουνιστών πολιτικών κρατουμένων.

Τον τελευταίο και πλέον αιματηρό χρόνο της Κατοχής, τα γερμανικά

στρατεύματα εκτέλεσαν περίπου 970 άτομα στο νομό Αττικής.⁵ Τουλάχιστον τα 665 από αυτά είχαν συλληφθεί και φυλακιστεί από τις ελληνικές δυνάμεις ασφαλείας, οι οποίες και τα παρέδωσαν στους Γερμανούς προς εκτέλεση.⁶ Εκτιμώ ότι, αν και όταν ανοίξουν τα σημαντικά αρχεία για τη δράση των ελληνικών Σωμάτων Ασφαλείας στα χρόνια της Κατοχής,⁷ θα προκύψει ότι οι ελληνικές Αρχές δεν παρέδωσαν στους Γερμανούς μόνο τους παραπάνω 665. Ο υπερβολικός ζήλος των δυνάμεων που συγκροτούσαν την «ελληνική κατοχή» δεν αφορούσε μόνο την παράδοση Ελλήνων πολιτών στις γερμανικές Αρχές Κατοχής προς εκτέλεση. Ελληνικά αποσπάσματα εκτέλεσαν τουλάχιστον 141 κρατούμενους που ανήκαν στο ΕΑΜ-ΚΚΕ, και οι ελληνικές δυνάμεις ασφαλείας σκότωσαν τουλάχιστον 470 αντιστασιακούς, στη μεγάλη τους πλειονότητα μέλη του ΕΑΜ-ΚΚΕ και άλλους πολίτες, κατά τη διάρκεια στρατιωτικών επιχειρήσεων στο νομό Αττικής.⁸

5. Εδώ αναφερόμαστε σε ομαδικές εκτελέσεις που έγιναν σε αντίποινα αντιστασιακών ενεργειών μετά από εντολή των γερμανικών ή ελληνικών Αρχών και δημοσιοποιήθηκαν με ανακοινώσεις στις εφημερίδες. Αυτή η επισήμανση γίνεται για να διακριθούν οι οργανωμένες εκτελέσεις από αυτές που γίνονταν κατά τη διάρκεια επιχειρήσεων (μπλόκα, μάχες, έρευνες σε σπίτια κ.ά.).

6. Ληξιαρχεία Δήμων Νομών Αττικής, Κορινθίας και Βοιωτίας, πράξεις θανάτου 1941-1950 (αναφέρονται αναλυτικά στις πηγές στο τέλος του βιβλίου), Ιατροδικαστική Υπηρεσία Αθηνών, βιβλία νεκροτομών 1944, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών [στο εξής ΕΚΠΑ], Ιατρική Σχολή, Εργαστήριο Ιατροδικαστικής και Τοξικολογίας, νεκροτομές 1941-1944, Αρχείο Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, Διεύθυνση Αναζητήσεων, φάκ. IC/Listes 105, Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη, Ελληνική Αστυνομία, Ιστορικό Αρχείο, φάκ. 309426, 309045, 309153 και 309200, Γενικά Αρχεία του Κράτους – Κεντρική Υπηρεσία (στο εξής ΓΑΚ-ΚΥ), Υπουργείο Δικαιοσύνης, Πρωτοδικείο Αθηνών, Ναζιστικές αποφάσεις (αποζημιώσεις), αιτήσεις 1962-1964, Ειδικά Δικαστήρια Αθηνών και Πειραιά, πρακτικά 1945-1950, Μικτά Ορκωτά Δικαστήρια Αθηνών, πρακτικά 1945-1949 και Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, Σταθμός Α΄ Βοηθειών, βιβλία 1943-1944, Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (στο εξής Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, ΓΕΣ/ΔΙΣ), αρχείο Εθνικής Αντίστασης και Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Υπηρεσία Στρατιωτικών Αρχείων (στο εξής Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, ΓΕΣ/ΥΣΑ), αρχείο Ευζωνικών Ταγμάτων Ασφαλείας Αθηνών, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο – Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (στο εξής ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ), αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, κουτί 51, Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών (στο εξής ΕΣΗΕΑ), αρχείο Ηρακλή Πετμεζά, κουτί 42, Μουσείο Μπενάκη, Ιστορικό Αρχείο, αρχείο Ηρακλή Πετμεζά, φάκ. 365, Υπουργείο Εξωτερικών, Ιστορικό Αρχείο, Πρεσβεία Λονδίνου, 1944, φάκ. 1, υποφ. 1, εφημερίδες *Πρωία* και *Ακρόπολις*, 1941-1943, Ιωάννα Τσάτσου, *Εκτελεσθέντες επί Κατοχής*, Αθήνα, Αετός, 1947, Αντώνης Φλούντζης, *Εκτελεσθέντες και κρατούμενοι στα χρόνια της Κατοχής 1941-1944*, Αθήνα, Φιλιππίτης, 1987, Γιάννης Κουβάς, *Σκοπευτήριο Καισαριανής. Η ματωμένη καρδιά της Ελλάδας*, Αθήνα, Εντός, 2003, Κούλα Ξηραδάκη, *Κατοχικά. Κατάλογοι εκτελεσθέντων, ομαδικά σφαγιασθέντων αμάχων, πεσόντων της Αντίστασης*, Αθήνα, Κουκκίδα, 2012.

7. Αναφέρομαι αναλυτικά στο σημείωμα για τις πηγές που ακολουθεί.

8. Βλέπε υποσημείωση 6.

ΤΑ «ΑΞΙΩΜΑΤΑ» ΤΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ

Ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο διοικήθηκαν οι κατεχόμενες ευρωπαϊκές χώρες, η συνεργασία με τον κατακτητή παρουσίασε κάποια κοινά χαρακτηριστικά. Η συνεργασία βασίστηκε περισσότερο στη συναίνεση παρά στον εξαναγκασμό. Οι κατακτητές αναζητούσαν πολιτικούς, στρατιωτικούς και επιχειρηματίες πρόθυμους να συνεργαστούν μαζί τους ή τουλάχιστον που δεν αντιδρούσαν αρνητικά στο ενδεχόμενο της συνεργασίας. Η πολιτική της συναίνεσης δεν πήγαζε βέβαια από τα ευγενή αισθήματα των κατακτητών, αλλά από την ανάγκη να διοικήσουν τις τεράστιες εκτάσεις που είχαν κατακτήσει, να τηρήσουν την τάξη και να εκμεταλλευτούν τις παραγωγικές τους πηγές, χρησιμοποιώντας όσο το δυνατό λιγότερους ανθρώπινους και υλικούς πόρους. Συνεπώς, επειδή οι κατακτητές δεν είχαν επαρκείς δυνάμεις, επιδίωξαν μέσα από τη συνεργασία να αναθέσουν ζωτικής σημασίας αρμοδιότητες του κατοχικού μηχανισμού στους κατακτημένους. Μια ανάθεση που δεν μπορούσε να είναι αποδοτική αν βασιζόταν αποκλειστικά και μόνο στον καταναγκασμό και το φόβο.

Η συνεργασία ήταν κεντρική πολιτική επιλογή των κατακτητών. Για να την καταστήσουν ελκυστική, πρόσφεραν σειρά κινήτρων στους επίδοξους συνεργάτες. Από τους πρώτους μήνες της Κατοχής, φορολογικές απαλλαγές, απευθείας αναθέσεις έργων, παρακάμψεις των ελεγκτικών μηχανισμών και άλλες ρυθμίσεις, ευνόησαν την ανάπτυξη της οικονομικής συνεργασίας. Το ισχυρότερο κίνητρο για την προσχώρηση στο στρατόπεδο της συνεργασίας ήταν η επιβολή ενός καθεστώτος πλήρους ανομίας, από την πλευρά του κατακτητή. Οι συνεργάτες μπορούσαν να καρπωθούν τα οφέλη που απέρρεαν από τις παράνομες πράξεις τους χωρίς το φόβο της λογοδοσίας σε καμία αρχή. Σε συνθήκες γενικευμένης οικονομικής και κοινωνικής κατάρρευσης, η ανομία λειτουργούσε ως φυτώριο για την ανάπτυξη κάθε μορφής συνεργασίας.

Το φαινόμενο της συνεργασίας είχε σημαντικές διακυμάνσεις στο χρόνο καθώς επηρεαζόταν άμεσα από τις εξελίξεις στα μεγάλα μέτωπα του πολέμου και στο εσωτερικό κάθε κατεχόμενης χώρας. Έχουμε συνηθίσει να βλέπουμε τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μέσα από την οπτική του τέλους του, μέσα από την ήττα της εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας και τα αδιανόητα εγκλήματα που διέπραξε. Όμως για να κατανοήσουμε πληρέστερα τη συνεργασία με τον κατακτητή, πρέπει να δούμε τον πόλεμο κυρίως μέσα από την οπτική της αρχής του. Τότε που η ναζιστική Γερμανία, η φασιστική Ιταλία και οι σύμμαχοί τους φαίνονταν ως οι σίγουροι νικητές. Τότε που η κατάρρευση της οικονομίας και οι ελλείψεις βασικών αγαθών καθιστούσαν τη συνεργασία μέσο επιβίωσης για σημαντικό τμήμα της κατεχόμενης κοινωνίας. Όπως θα δούμε αναλυτικά στα σχετικά κεφάλαια, η μετατόπιση της οπτικής μας στην αρχή του πολέμου, η

εξέταση των διαφορετικών χρονικοτήτων της Κατοχής και των κληροδοτημάτων του Μεσοπολέμου αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες για την κατανόηση του φαινομένου της συνεργασίας.

Η συνεργασία είχε σαφές πολιτικό και ιδεολογικό πρόσημο. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν ο πρώτος σύγχρονος πόλεμος όπου ο ιδεολογικός χαρακτήρας της σύγκρουσης διαδραμάτιζε εξίσου σημαντικό ρόλο με τον εθνικό. Η εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία χρησιμοποίησε τη στρατιωτική κατοχή ως μια τεράστια μηχανή εκναζισμού και φυλετικής εκκαθάρισης της Ευρώπης. Την ώρα που ο γερμανικός στρατός πολεμούσε στα μεγάλα στρατιωτικά μέτωπα, οι γερμανικές Αρχές Κατοχής, από κοινού με τους συνεργάτες τους, προχωρούσαν στη συστηματική δίωξη τμημάτων των κατεχόμενων πληθυσμών (κομμουνιστών, Εβραίων, Ρομά, ανάπηρων, ομοφυλόφιλων κ.ά.) με στόχο την πολιτική, φυλετική, βιολογική και πολιτισμική καθαρότητα της Ευρώπης. Οι κατακτητές δεν ήταν γενικά Γερμανοί ή Ιταλοί, αλλά Γερμανοί ναζιστές και Ιταλοί φασίστες.

Οι Αρχές Κατοχής εκμεταλλεύτηκαν προπολεμικές εθνικές, πολιτικές και θρησκευτικές διαιρετικές τομές για να κερδίσουν την εύνοια και τη συνεργασία τμημάτων του κατεχόμενου πληθυσμού. Υποδαυλίζοντας τις αντιπαραθέσεις αυτές, οι κατακτητές δίχαζαν τις κατεχόμενες κοινωνίες, κέρδιζαν έμπιστους συνεργάτες και σε πολλές περιπτώσεις την έγκριση των πολιτικών τους από ευρύτερα τμήματα της κατεχόμενης κοινωνίας. Όταν η Λητώ και ο Άγγελος Κατακουζηνός βγήκαν μαυροντυμένοι στην πλατεία Κολωνακίου την 1η Μαΐου 1944, σε ένδειξη πένθους για την εκτέλεση των διακοσίων κομμουνιστών στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, έμειναν έκπληκτοι από την αντίδραση διάφορων γνωστών τους, μεγαλοαστών, κατοίκων του Κολωνακίου:

«Γιατί μαυροντυμένοι; Τι σας συμβαίνει;», ρώτησαν ανήσυχοι. «Διακόσιοι Έλληνες τουφεκίστηκαν σήμερα και ρωτάτε τι μας συμβαίνει; Σήμερα όλοι οι Έλληνες έπρεπε να μαυροντυθούμε». «Άγγελε, δεν είσαι με τα καλά σου. Δεν ξέρετε, λοιπόν, πως όλοι αυτοί ήτανε κομμουνιστές;» Παγώσαμε. «Δεν ξέρω κι ούτε μ' ενδιαφέρει. Έλληνες ήταν και πολεμούσαν τον εχθρό. Και σαν Έλληνες έχουμε χρέος να τους πενήθισουμε!» «Άγγελε, πρόσεξε, στραβό δρόμο πήρες, αυτοί όλοι θέλουν να πιουν το αίμα μας. [...] Αυτοί μια μέρα θα μας πάρουν το βιος μας. Άκουσε καλά αυτό που σου λέμε. Άσε τους ρομαντισμούς και σκέψου πιο ρεαλιστικά».⁹

Η συνεργασία με τον κατακτητή ήταν σύνθετο φαινόμενο. Είναι σημαντικό να μην το προσεγγίσουμε ως μια κατάσταση που επιβλήθηκε από τις Αρχές

9. Λητώ Κατακουζηνού, *Άγγελος Κατακουζηνός ο Βαλής μου*, Αθήνα, Μικρή Άρκτος, 2021, στ' έκδοση, σ. 182.

Κατοχής, αλλά ως μια διαδικασία η οποία συγκρότησε σταδιακά το κατάλληλο περιβάλλον για την ανάπτυξη όλο και πιο στενών σχέσεων συνεργασίας, με την πρωτοβουλία των κινήσεων προσέγγισης να προέρχεται και από τις δύο πλευρές. Ήταν τα κοινά πολιτικά συμφέροντα των δύο πλευρών, τα οποία σταδιακά διαμόρφωσαν την ατζέντα της συνεργασίας. Με το πέρασμα του χρόνου και λόγω των αρνητικών εξελίξεων στα μεγάλα μέτωπα του πολέμου, οι πολιτικές του κατακτητή γίνονταν όλο και πιο βάρβαρες. Η ανάληψη του έργου της επιβολής αυτών των πολιτικών από τους εγχώριους συνεργάτες τους μεγάλωνε όλο και περισσότερο το χάσμα που τους χώριζε από την υπόλοιπη κοινωνία και έδενε όλο και πιο στενά την τύχη τους με αυτή του κατακτητή. Όταν άρχισε να γίνεται ορατή η ήττα των Γερμανών, η συνεργασία μαζί τους είχε ήδη δημιουργήσει ισχυρά θεμέλια και τετελεσμένα. Μετά από δύο χρόνια στενής συνεργασίας, πολιτικοί, στρατιωτικοί, επιχειρηματίες και άλλοι δεν μπορούσαν ή και δεν ήθελαν να κόψουν τον ομφάλιο λώρο που τους συνέδεε με τον κατακτητή. Αντίθετα, στην προσπάθειά τους να υπερασπιστούν τα κεκτημένα της Κατοχής, να μη χάσουν τα οικονομικά, πολιτικά ή άλλα οφέλη που αποκόμισαν από τη συνεργασία τους, στράφηκαν με ιδιαίτερη σφοδρότητα κατά εκείνων που θα μπορούσαν να τα αμφισβητήσουν.

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ.

Η ΣΥΡΡΙΚΝΩΣΗ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ

Το κύριο στοιχείο που διατηρεί ζωντανή τη μνήμη της συνεργασίας ογδόντα ολόκληρα χρόνια μετά είναι αυτό της αδικίας. Ενώ μεγάλο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας υπέφερε από τις συνέπειες της δράσης όσων συνεργάστηκαν με τον κατακτητή, αυτό το τεράστιο έγκλημα δεν τιμωρήθηκε από το μεταπολεμικό ελληνικό κράτος. Μόνο στην Αττική, οι δεκάδες χιλιάδες νεκροί της πείνας και της αντίστασης, οι δεκάδες χιλιάδες που βασανίστηκαν και κλείστηκαν σε φυλακές, οι δεκάδες χιλιάδες που στάλθηκαν στα γερμανικά στρατόπεδα εξόντωσης και εργασίας, οι δεκάδες χιλιάδες οικογένειες που ξεπούλησαν τα σπίτια και τις περιουσίες τους, οι αναρίθμητοι άνθρωποι που έζησαν τη βία των συνεργατών του κατακτητή έφεραν ένα τραύμα το οποίο ποτέ δεν επουλώθηκε γιατί το μεταπολεμικό ελληνικό κράτος δεν απέδωσε δικαιοσύνη. Η αδικία διατηρούσε πάντα νωπό το τραύμα για όσους και όσες το έζησαν.

Κεντρικό ρόλο στην ατιμωρησία των συνεργατών διαδραμάτισε η ελληνική δικαιοσύνη. Οι δίκες όσων κατηγορήθηκαν ως συνεργάτες του κατακτητή πραγματοποιήθηκαν αμέσως μετά τη λήξη των Δεκεμβριανών και κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου, την περίοδο δηλαδή που το ελληνικό κράτος έχτιζε το τείχος της εθνικοφροσύνης, αποκλείοντας τους κομμουνιστές και γενικά

τους υποστηρικτές του ΕΑΜ από το «υγιές εθνικό σώμα». Σε αυτή τη νέα κοινωνία των εθνικοφρόνων, όσοι πολέμησαν τον κομμουνισμό, ανεξάρτητα από το εάν το έπραξαν συνεργαζόμενοι με τον κατακτητή, αποτελούσαν ανθρώπους εμπιστοσύνης, ανθρώπους που είχαν καταθέσει ήδη τα αντικομμουνιστικά τους διαπιστευτήρια. Κράτος και δικαστές επέλεξαν να δουν το αντικομμουνιστικό σκέλος της δράσης των κατηγορούμενων στα μεταπολεμικά δικαστήρια και όχι αυτό της συνεργασίας τους με τις Αρχές Κατοχής.

Ο αμιγώς πολιτικός τρόπος με τον οποίο απονεμήθηκε η δικαιοσύνη οδήγησε στο παράδοξο αποτέλεσμα να καταγραφούν χιλιάδες εγκλήματα στα πρακτικά και στις αποφάσεις των δικαστηρίων για τα οποία η συντριπτική πλειονότητα εκείνων που κατηγορήθηκαν αθώωθηκε. Για περίπου πέντε χρόνια, από το 1945 έως το 1949, περιγράφονταν στις αίθουσες των Ειδικών Δικαστηρίων πρωτόγνωρα και μαζικά εγκλήματα, τα οποία τελικά έμειναν χωρίς ενόχους. Με εργαλείο τη δικαιοσύνη, το ελληνικό κράτος ελαχιστοποίησε σε τέτοιο βαθμό τους ενόχους για το έγκλημα της συνεργασίας με τον κατακτητή, που ουσιαστικά το εξαφάνισε.

Οι μηνύσεις που υποβλήθηκαν σε Αθήνα και Πειραιά αφορούσαν περισσότερα από 20.000 άτομα.¹⁰ Από αυτά μόλις τα 3.227 παραπέμφθηκαν σε δίκη.¹¹ Συνεπώς, τουλάχιστον το 84% όσων μηνύθηκαν δεν έφτασαν καν στις αίθουσες των δικαστηρίων, καθώς απαλλάχθηκαν με την έκδοση σχετικών βουλευμάτων από τους Έλληνες δικαστές. Από τους 3.227 που δικάστηκαν, οι 2.251 αθώωθηκαν ή η κατηγορία εναντίον τους θεωρήθηκε αποσβεσμένη για διάφορους λόγους. Οι υπόλοιποι 976 καταδικάστηκαν. Όμως από αυτούς οι 420 δεν παρουσιάστηκαν ποτέ στο δικαστήριο.¹² Από τους 556 καταδικασμένους που εμφανίστηκαν στο δικαστήριο, τουλάχιστον οι 243 έλαβαν χάρη ή μείωση της ποινής,¹³ ενώ σχεδόν όλοι οι υπόλοιποι καταδικάστηκαν σε μικρές ποινές, από μερικούς μήνες μέχρι πέντε χρόνια.¹⁴ Συνεπώς, από τα τουλάχιστον 20.000 άτομα που μηνύθηκαν περίπου 300 τιμωρήθηκαν με μικρές ποινές, ενώ μόλις δύο

10. Ο Δημήτρης Κουσουρής αναφέρει την υποβολή μηνύσεων κατά περίπου 16.000 προσώπων στην Αθήνα: βλ. Δημήτρης Κουσουρής, *Δίκες των δοσιλόγων 1944-1949. Δικαιοσύνη, συνέχεια του κράτους και εθνική μνήμη*, Αθήνα, Πόλις, 2014, σ. 364. Αν και δεν έχω εντοπίσει κάποια στοιχεία για τον συνολικό αριθμό των μηνύσεων που κατατέθηκαν στο Ειδικό Δικαστήριο Πειραιά, από τον αριθμό των κατηγορουμένων στις υποθέσεις που δικάστηκαν προκύπτει ότι στην περίπτωση του Πειραιά κατατέθηκαν μηνύσεις που αφορούσαν τουλάχιστον 4.000 άτομα.

11. ΓΑΚ-ΚΥ, Υπουργείο Δικαιοσύνης, Ειδικά Δικαστήρια Αθήνας και Πειραιά, πρακτικά 1945-1959.

12. Στο ίδιο.

13. Φύλλα Εφημερίδας της Κυβερνήσεως [στο εξής ΦΕΚ], τεύχη Γ', 1945-1953.

14. ΓΑΚ-ΚΥ, Υπουργείο Δικαιοσύνης, Ειδικά Δικαστήρια Αθήνας και Πειραιά, αποφάσεις 1945-1959.

οδηγήθηκαν στο εκτελεστικό απόσπασμα. Με άλλα λόγια, στα δύο μεγαλύτερα Ειδικά Δικαστήρια της χώρας τιμωρήθηκε λιγότερο από το 2% όσων μηνύθηκαν, και αυτό με μικρές ποινές. Το μέγεθος του εγκλήματος της συνεργασίας με τον κατακτητή ήταν πρωτόγνωρα μεγάλο και η τιμωρία του πρωτόγνωρα μικρή. Αυτό το τεράστιο χάσμα ανάμεσα στην κατοχική πραγματικότητα και τη διαχείρισή της από το ελληνικό μεταπολεμικό κράτος προκάλεσε ένα συλλογικό τραύμα. Ένα τραύμα τόσο βαθύ και μεγάλο, όσο βαριά και μακρόχρονη ήταν η σιωπή που το σκέπασε.

Η ΛΗΘΗ ΩΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ ΜΕ ΤΟΝ ΚΑΤΑΚΤΗΤΗ

Ακόμα και για όσους γνωρίζουν καλά την περίοδο της Κατοχής, η έρευνα του φαινομένου της συνεργασίας με τον κατακτητή αναδεικνύει γεγονότα και δημιουργεί εικόνες που προκαλούν μεγάλη έκπληξη. Έκπληξη ως προς την έκταση και κυρίως την ένταση του φαινομένου. Έκπληξη ως προς τον βαθύ διχασμό που δημιούργησε στην ελληνική κοινωνία, ήδη από τις πρώτες ημέρες της Κατοχής. Η έκπληξη είναι αποτέλεσμα της άγνοιας που υπάρχει γύρω από το συγκεκριμένο ζήτημα. Μια άγνοια που πηγάζει από την πολιτική σιωπής με την οποία το ελληνικό κράτος διαχειρίστηκε το ζήτημα της συνεργασίας με τον κατακτητή για δεκαετίες μετά το τέλος της Κατοχής.

Η συνεργασία με τον κατακτητή εξακολουθεί να αποτελεί ζήτημα ταμπού, λόγω της διαχρονικής άρνησης του ελληνικού κράτους, αλλά και της ελληνικής κοινωνίας, να αναμετρηθεί με αυτό το δύσκολο παρελθόν. Όταν αντιλαμβανόμαστε το παρελθόν ως απειλή, το αποφεύγουμε. Η επιλογή της απώθησης ενός τραυματικού παρελθόντος αποτελεί τον κανόνα για τις κοινωνίες που το έχουν βιώσει ως τέτοιο.¹⁵ Στην Ελλάδα δεν άνοιξε ποτέ μια ουσιαστική δημόσια συζήτηση για το ζήτημα της συνεργασίας, παρά τη μεγάλη βαρύτητα που αυτό είχε στη διαμόρφωση της σύγχρονης πολιτικής και οικονομικής πραγματικότητας. Αν και έχουν περάσει ογδόντα ολόκληρα χρόνια από το τέλος της Κατοχής, εξακολουθεί να μη γίνεται καμία αναφορά στο θέμα αυτό στα σχολικά βιβλία ή στους λόγους που εκφωνούνται σε επετείους και τελετές. Δεν υπάρχει κανένα μνημείο ή τόπος μνήμης που να έχει συνδεθεί με τη δράση όσων συνεργάστηκαν με τον κατακτητή. Τα λιγοστά αφιερώματα που γίνονται σε εφημερίδες και σε ενημερωτικούς ιστότοπους αναγκαστικά αναπαράγουν όσα διασώθηκαν στη συλλογική μνήμη, όπως η δράση των Ταγμάτων Ασφαλείας, οι μαυραγορί-

15. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2019, σ. 247-288.

τες, οι κουκουλοφόροι καταδότες των μπλόκων ή κάποιες γνωστές περιπτώσεις οικονομικών συνεργατών.

Καταλυτικό ρόλο στην επιβολή του καθεστώτος σιωπής είχε το γεγονός ότι σημαντικό τμήμα όσων συνεργάστηκαν με τον κατακτητή ενσωματώθηκε στην πολιτικά κυρίαρχη, από το 1946, παράταξη των εθνοκοφρόνων της μοναρχικής Δεξιάς.¹⁶ Οι πρώην συνεργάτες του κατακτητή αποτελούσαν πλέον τμήμα της νέας μεταπολεμικής εξουσίας αλλά και σημαντικό μέρος των νέων μεσαίων αστικών στρωμάτων που στήριξαν την πολιτική ηγεμονία της Δεξιάς.¹⁷ Η θέση τους στο νέο μεταπολεμικό κοινωνικό και πολιτικό σχηματισμό και τα αντικομμουνιστικά τους διαπιστευτήρια τους επέτρεψαν να διατηρήσουν τα οφέλη της κατοχικής τους συνεργασίας. Αν συνυπολογίσουμε το γεγονός ότι ο κρατικός μηχανισμός δεν εκκαθαρίστηκε ποτέ από τους συνεργάτες του κατακτητή, γίνεται εύκολα κατανοητό ότι αυτοί που κλήθηκαν να διαχειριστούν πολιτικά, διοικητικά και δικαστικά το έγκλημα της συνεργασίας είχαν κάθε λόγο να υπονομεύσουν το μέγεθος και τη σημασία του.

Κεντρικό ρόλο στη διαγραφή του στίγματος της συνεργασίας και παράλληλα στη διατήρηση των κατοχικών ωφελημάτων διαδραμάτισε η ελληνική δικαιοσύνη. Όπως μας έχει δείξει η σημαντική μελέτη του Δημήτρη Κουσουρή¹⁸ και θα δούμε και στο παρόν βιβλίο, η μετατροπή της διαδικασίας απονομής της δικαιοσύνης σε μηχανισμό ατιμωρησίας διέγραψε την ενοχή της συνεργασίας με τον κατακτητή, πρόσφερε νομική ασυλία σε όσους αθώωθηκαν και τους επέτρεψε να ενσωματωθούν εκ νέου στην πολιτική, οικονομική και διοικητική πραγματικότητα, διατηρώντας τα οφέλη που αποκόμισαν κατά την περίοδο της Κατοχής.

Ο τρόπος με τον οποίο χειρίστηκε η ελληνική δικαιοσύνη το ζήτημα της συνεργασίας αποτελούσε μέρος του ευρύτερου σχεδιασμού των μεταπολεμικών κυβερνήσεων του Κέντρου και της Δεξιάς για τον πολιτικό αποκλεισμό και τη δίωξη της Αριστεράς.¹⁹ Αυτός ο σχεδιασμός βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στη δυνατότητα που έδωσε η Συμφωνία της Βάρκιζας στους νικητές των Δεκεμβριανών, ώστε να ανατρέψουν μέσα από τη δικαστική και διοικητική οδό

16. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Τα γκρίζα όρια της εθνοκοφροσύνης. Η δεκαετία του 1940 στις μεταγενέστερες εκλογικές αναμετρήσεις», στο Κατερίνα Γαρδίκια, Άννα Μαρία Δρουμπούκη, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Κώστας Ράπτης (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος – Κατοχή – Αντίσταση – Εμφύλιος*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 323-324.

17. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σ. 41.

18. Δημήτρης Κουσουρής, *Δίκες των δοσιλόγων, 1944-1949. Δικαιοσύνη, συνέχεια του κράτους και εθνική μνήμη*, Αθήνα, Πόλις, 2014.

19. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2004, σ. 80-99.

τα καταστροφικά για αυτούς πολιτικά αποτελέσματα που έφερε η πρωτόγνωρη εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης. Η ανατροπή της κατοχικής πραγματικότητας επιτεύχθηκε μέσα από την ποινικοποίηση της αντίστασης ενάντια στον κατακτητή και την ταυτόχρονη απενοχοποίηση της συνεργασίας μαζί του. Όπως θα δούμε αναλυτικά σε άλλο σημείο, μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας τα ελληνικά δικαστήρια καταδίκασαν μαζικά και σε βαρύτατες ποινές όσους και όσες συμμετείχαν στο ΕΑΜ και ταυτόχρονα απάλλαξαν ή αθώωσαν μαζικά όσους κατηγορήθηκαν ως συνεργάτες του κατακτητή. Τα μπλόκα, οι μάχες, οι μαζικές συλλήψεις και η κλιμάκωση της βίας των ελληνικών Σωμάτων και Ταγμάτων Ασφαλείας παρουσιάστηκαν ως επιχειρήσεις αποκατάστασης της τάξης και οι άνδρες τους ως υπερασπιστές της νομιμότητας και του κοινωνικού καθεστώτος απέναντι στον κίνδυνο της βίαιης ανατροπής του από τους ένοπλους κομμουνιστές. Ο φόβος της επικράτησης των κομμουνιστών και βέβαια το αποτέλεσμα των Δεκεμβριανών βοήθησαν ώστε η συνεργασία με τον κατακτητή να μετατραπεί σε πατριωτική πράξη για κάποιους ή σε αναγκαίο κακό για κάποιους άλλους από αυτούς που στήριζαν τη νέα μεταπολεμική εξουσία.

Το επίσημο αφήγημα των «τριών γύρων» της κομμουνιστικής ανταρσίας (Κατοχή – Δεκεμβριανά – Εμφύλιος) «έκρυσε» τη συνεργασία με τον κατακτητή πίσω από τον αγώνα για την αποτροπή της επιτυχούς κατάληξης του «πρώτου γύρου», της προσπάθειας δηλαδή των κομμουνιστών να καταλάβουν την εξουσία αμέσως μετά την απελευθέρωση της χώρας. Η κυριαρχία αυτού του αφηγήματος για σαράντα ολόκληρα χρόνια εδραίωσε τη θεσμική σιωπή γύρω από το ζήτημα της συνεργασίας με τον κατακτητή. Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης το 1982, ουσιαστικά του ΕΑΜ που δεν είχε αναγνωριστεί έως τότε, από την πρώτη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, αποτέλεσε ένα γεγονός τομή στον τρόπο που θυμόμαστε την περίοδο της Κατοχής. Εκτός από τη συμβολική της αξία, αποκατέστησε τη δικαιοσύνη και συνέβαλε καθοριστικά στην επούλωση των τραυμάτων που προκάλεσε ο βαθύς διχασμός της ελληνικής κοινωνίας, ενσωματώνοντας το ΕΑΜ και τους ανθρώπους του στο εθνικό αφήγημα. Όμως οι σημαντικές αλλαγές που έφερε στη θεσμική διαχείριση της μνήμης της Κατοχής δεν έφτασαν μέχρι το ζήτημα της συνεργασίας. Η συνεργασία με τον κατακτητή εξακολουθεί να αποτελεί θέμα ταμπού.